

จุดเริ่มต้นค่านิยมผ้าเดียวเมียเดียวในสังคมไทย

วัลลี นวลหอม¹ ธงชัย กาญจนพงศ์² เสาวลักษณ์ ทรัพย์วิภาดา² และ น้าฝน ทองประเสริฐ²

¹อาจารย์สาขาวิชาสังคมศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม

²นักศึกษาด้านสาขาวิชาสังคมศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม

* Vanlee@npru.ac.th

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มุ่งศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับค่านิยมการมีผ้าเดียวและการแต่งงานของสังคมไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัย อยุธยา เรื่อยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ แต่เดิมลักษณะครอบครัวแบบผ้าเดียวหลายเมียของสังคมไทย ที่เป็นไปตามปัจจัยเรื่อง โครงสร้างทางสังคม การเมือง ประเพณี ความเชื่อ ค่านิยม การศึกษา และกฎหมาย จนกระทั่งการเข้ามาของชาติตะวันตกทำให้ระบบความคิดเรื่องผ้าเดียวหลายเมียเริ่มสั่นคลอน สตรีต้องการมีเสรีภาพมากขึ้น และบุคคลบางกลุ่มต้องการพัฒนา ประเทศไทยให้มีความทัดเทียมกับชาติตะวันตก ไม่ต้องการให้ชาติตะวันตกกล่าวหาว่าคนไทยล้าหลังป่าเถื่อน เพื่ออ้างเป็น เหตุผลแล้วเข้ามาครอบครองดินแดนไทย ไทยจึงมีการประกาศกฎหมายให้ชายไทยมีเมียที่ถูกต้องตามกฎหมายได้เพียงคนเดียว ต้องมีการจดทะเบียนสมรส จดทะเบียนรับรองบุตร และการเป็นผ้าเดียวจะสิ้นสุดก็ต่อเมื่อมีการจดทะเบียนหย่า ในสมัย จอมพล ป. พิบูลสงคราม กฎหมายนี้เริ่มมีความชัดเจนมากขึ้น และมีการประกาศรวมถึงรณรงค์เรื่องให้หญิงไทยมีผ้าได้คนเดียว และชายไทยมีเมียได้เพียงคนเดียว และให้มีการจัดงานแต่งงานเกิดขึ้นในสังคมไทย

คำสำคัญ: ผ้าเดียวเมียเดียว, ผ้าเดียวหลายเมีย

The starting point of the single wife in Thai society

Vanlee Naulhom¹, Thongchai Kanchanapong², Saowaluk Subwipada²
And Namfon Thongprasert²

¹Social Studies Program Faculty of Humanities and Social Sciences Nakhon Pathom Rajabhat University

²Student in Social Studies, Faculty of Humanities and Social Sciences Nakhon Pathom Rajabhat University

*Vanlee@npru.ac.th

Abstract

This academic paper aims to study the values, spouses and marriages of Thai society. From the Sukhothai period to Ayutthaya until the Rattanakosin period In the past, many single-family families of Thai society That is, according to the factors of social structure, politics, traditions, beliefs, values, education, and law, until the arrival of the Western nation causes the husband and wife system to become unstable. Women want more freedom. And some groups of people want to develop Thailand to be comparable with the western countries Do not want the West to accuse Thai people of being barbaric as a reason to claim possession of Thailand Thailand therefore has announced a law allowing Thai men to have only one legitimate wife. Must have marriage registration Child registration certificate And spouses will end only when the divorce was registered during the Field Marshal P. Pibulsongkram. This law became more clear. And a joint campaign was announced regarding Thai women to have only one husband And Thai men can have only one wife And allowing weddings to take place in Thai society.

Keywords: single husband, single wife, single husband, multiple wife

1. บทนำ

ผัวเดียวเมียเดียวเป็นธรรมเนียมการแต่งงานที่สังคมส่วนใหญ่ยอมรับ มีกฎหมายที่รับรองสิทธิให้เฉพาะคู่สมรสที่มีการจดทะเบียนเท่านั้น และไม่สามารถจดทะเบียนซ้ำซ้อนได้ แต่เป็นเพียงธรรมเนียมที่ถูกสร้างขึ้นในยุคที่มีมนุษย์มีการพัฒนาแล้ว สังคมไทยสมัยก่อนก็มีได้เป็นสังคมแบบผัวเดียวเมียเดียว แต่เป็นสังคมแบบผัวเดียวหลายเมีย เมื่อชาติตะวันตกเข้ามา ค่านิยมของการครองเรือนลักษณะผัวเดียวหลายเมียก็เริ่มสั่นคลอน หมอบรัดเลย์ซึ่งเป็นหมอสอนศาสนาชาวอเมริกันที่เดินทางมาเมืองไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อได้เห็นธรรมเนียมการครองเรือนของไทยก็ได้วิจารณ์เอาไว้ว่า “การที่มีพระสนมหลาย 10 หลาย 100 คนนั้นเป็นการถ่มเมือกเมืองสยาม เหมือนต้นหญ้าขึ้นทับต้นข้าวในนา ต้นข้าวไม่สามารถงอกงามบริบูรณ์ได้ เพราะอย่างในหลวงทั้งสองพระองค์ (พระจอมเกล้า – พระปิ่นเกล้า) เจ้านายขุนนางทั้งปวงจึงเอาธรรมเนียมนั้นเป็นอย่าง จึงได้เลี้ยงเมียหลายคนตามบ้าง มีธรรมเนียมนั้นเป็นที่ให้บังเกิดความอภัยในกรุงสยามมีความชั่วหลายอย่างนัก เปรียบเหมือนแวมไพระ (vampire) คือสัตว์อย่างหนึ่งที่มีเรื่องแต่โบราณว่า ดูดเอาโลหิตเจ้านายขุนนางไพร่พลทั้งปวงในกลางคืนให้อ่อนกำลังลงนัก ให้ความดีของคอเวอแมนต์ (government) นั้นเสื่อมลงทุกอย่าง”

สถาบันครอบครัวในสังคมสมัยโบราณของหลายประเทศอยู่ภายใต้ระบบ “ผัวเดียวหลายเมีย” ไม่เว้นแม้แต่สยาม ในช่วงก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองพ.ศ. 2475 เนื่องจากเพศชายเป็นผู้มีอำนาจทางเศรษฐกิจเหนือกว่าฝ่ายหญิง ทำให้

เพศชายสามารถกำหนดคตินโยบายเรื่องจำนวนคู่ครองได้ แต่เมื่อถึงยุคหนึ่งที่แนวคิดแบบตะวันตกเริ่มส่งอิทธิพลถึงชั้นผลิตภัณฑ์กฎหมายจนกระทั่งมาสู่การแก้ไขกฎหมายให้ชายมีเมียโดยชอบด้วยกฎหมายได้เพียงคนเดียว

2. สถาบันครอบครัวคนไทยในสมัยสุโขทัย

ในสมัยสุโขทัยเป็นสังคมแบบเจ้าขุนมูลนาย และชนชั้นไพร่หรือราษฎรทั่วไป ชนชั้นเจ้านายมีกษัตริย์เป็นผู้ปกครอง และกระจายอำนาจแก่มูลนาย ชนชั้นนาย (ซึ่งส่วนใหญ่เป็นเพศชาย) ยังเป็นผู้กำหนดโครงสร้างทางสังคม ในเชิงทัศนคติเกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางเพศสมัยสุโขทัย แม้ว่าสมัยนั้นจะตำหนิผู้ชายที่เป็นชู้กับภรรยาคนอื่น แต่ก็ไม่ได้ห้ามมีภรรยาหลายคน (ในเชิงกฎหมาย) แต่ในทางตรงกันข้าม สตรีที่มีสามีแล้วกลับไม่สามารถมีความสัมพันธ์ทางเพศกับชายอื่น แนวคิดนี้ถูกควบคุมด้วยมนต์ศีลเชิงศาสนาจากคติที่พบในไตรภูมิพระร่วงว่าผู้ละเมิดจะต้องตกนรก

3. สถาบันครอบครัวคนไทยสมัยอยุธยา

ในสมัยกรุงศรีอยุธยา เพศชายยังคงเป็นผู้นำแทบทุกด้านและมีหลักฐานเชิงกฎหมายแบบเป็นรูปธรรม คือกฎหมายลักษณะผัวเมีย ตราขึ้นเมื่อ พ.ศ. 1904 เรียกกันว่า “พระไอยการลักษณะผัวเมีย” ใช้เรื่อยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ กฎหมายนี้แบ่งประเภทเมียเป็น 3 แบบ คือ

3.1 เมียกลางเมือง หมายถึง หญิงที่บิดามารดายินยอมให้เป็นเมียของฝ่ายชาย แต่การจะเป็นภรรยาหลวง ขึ้นอยู่กับฝ่ายชายสามีมียะยกย่องเป็นภรรยาชั้นใด

3.2 เมียกลางนอก หมายถึง อนุภรรยาหรือเมียน้อย

3.3 เมียกลางทางซี หรือทาสภรรยา หมายถึง หญิงที่ตกทุกข์ได้ยาก ฝ่ายชายมาได้ตัวมาเลี้ยงให้เป็นภรรยา หรืออาจรวมถึงหญิงที่ถูกขูดคร่ำมาเป็นเมียและทาสรับใช้

จากข้อมูลตามงานศึกษาระบุว่า ตามกฎหมายแล้ว จะมีภรรยาใน 3 ประเภทนี้ก็ได้ กฎหมายรับรองว่าเป็นภรรยาที่ต้อง เมื่อค่านิยมและกฎหมายเอื้อให้ยอมเปิดโอกาสให้ชายมีเมียได้หลายคน ในแง่ค่านิยมยังสะท้อนว่าการมีภรรยาหลายคนเป็นการแสดงฐานะในหลายด้าน ทั้งทางเศรษฐกิจ สังคมชั้นสูง และฐานะทางการเมือง ลาลูแบร์ อัครราชทูตแห่งฝรั่งเศส ซึ่งเข้ามาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ยังบันทึกในจดหมายเหตุ เมื่อ พ.ศ. 2231 ว่า “คนไทยอาจมีภรรยาได้หลายคน เฉพาะคนมั่งมีเท่านั้นที่มีภรรยามากกว่าหนึ่งคน ทั้งนี้เพื่อแสดงว่ามีบุญบารมี มิใช่แสดงว่ามีกมลทางกามารมณ์เสมอไป” นิโกลาส์ แซรเวส บันทึกถึงขุนนางในสมัยอยุธยาว่าใครที่ไม่มีเมียน้อยจะถูกมองว่ามีสถานะย่ำแย่แม้แต่ตัวออกพระวิสุทธสุนทร หรือ โกษาปาน ก็มีเมียมากถึง 22 คน และบอกด้วยว่า “ใครยังมีมาก เขายังนับว่าเป็นคนมีบุญวาสนา”

4. สถาบันครอบครัวคนไทยสมัยรัตนโกสินทร์

ช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 อิทธิพลจากมนต์ศีลของตะวันตก จากมิชชันนารี ซึ่งเข้ามาให้การศึกษากับเพศหญิงตามแบบตะวันตก ในช่วงพ.ศ. 2410 เป็นต้นมา ชนชั้นน้าสยามเริ่มวิวาทะเกี่ยวกับมนต์ศีลผัวเดียวเมียเดียวแบบตะวันตกที่ถูกส่งทอดเข้ามาผ่านมิชชันนารี หนึ่งในนั้นก็คือหมอบรัดเลย์ที่เข้ามาในไทยตั้งแต่ช่วง พ.ศ. 2375 ซึ่งเป็นผู้นำเสนอมนต์ศีลผัวเดียวเมียเดียว

ในขณะที่เดียวกันก็มีเสียงวิจารณ์ระบบความสัมพันธ์ทางเพศในครอบครัวคนไทย จากชาวตะวันตกอย่างหนาหู เนื่องจากอุดมการณ์ของจักรวรรดินิยมตะวันตก ส่วนหนึ่งถือว่าระบบเครือญาติและครอบครัวเป็นสิ่งแสดงระดับความศิวิไลซ์ของแต่ละสังคม สมัยรัชกาลที่ 4 มีบันทึกหลายแหล่งที่ทรงโต้กลับมนต์ศีลเชิงผัวเดียวเมียเดียวของมิชชันนารีทั้งจากกระแสพระราชปรารภเรื่อง “ความผัวเมีย” ว่าผัวเดียวเมียเดียวแบบตะวันตกไม่เหมาะสมจะนำมาใช้ในสยาม เพราะขัดกับขนบธรรมเนียมที่เป็นอยู่ หมอบรัดเลย์เคยเขียนจดหมายเหตุตาทิ รัชกาลที่ 4 ที่ออกเมื่อเดือน 9 พ.ศ.2409 ในทำนองว่าอยากให้มีเมียน้อยคนหรือมีเมียแค่คนเดียวตามธรรมเนียมของฝรั่งเศสตะวันตกในตอนนั้น เพราะตอนนั้นน่าจะมีพระสนมเป็นหลักร้อย แถมยังเปรียบอีกด้วยการมีพระสนมมากนั้นก็เปรียบเสมือนเลี้ยงแวมไพร์ ที่คอยดูดเลือดดูดเนื้อให้อ่อนกำลังลงด้วย แล้วรัชกาลที่ 4 เคยขอให้เซอร์จอห์น เบาว์ริง ในตอนนั้นช่วยชี้แจงแทนตัวเองกับหมอบรัดเลย์และคนอื่นที่ต่อว่าเรื่องการมีเมียมากกว่าการมีนางในจำนวนมากของพระองค์นั้นเป็นเรื่องถูกต้องทั้งในทางพุทธศาสนา กฎหมาย และเป็นเรื่องปกติของสยาม

ครั้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 พระองค์เองก็เคยมีนางในมากถึงราว 153 คน และส่วนใหญ่เป็นลูกสาวที่มาจากตระกูลสำคัญทางสังคมและการเมือง กล่าวได้ว่าวิถีผัวเดียวหลายเมียช่วยรับประกันความมั่นคงให้กับความสืบเนื่องของสถาบันกษัตริย์ และรัฐสมบูรณาสิทธิราชย์ ต่อมาทรงปฏิรูปการศึกษาตามแบบตะวันตก ได้มีการจัดส่งคนไปเรียนในตะวันตก เมื่อกลับมาพวกเขาเหล่านั้นก็เริ่มเป็นผู้นำแนวคิดสมัยใหม่ภายใต้แนวคิดแบบเสรีนิยมและแนวคิดการเมืองแบบประชาธิปไตยเข้ามาเผยแพร่ในไทย ระบบผัวเดียวหลายเมียเริ่มสั่นคลอน เห็นได้จากเนื้อหาในวรรณกรรมของ

หลายท่าน อาทิ ละครแห่งชีวิตของหม่อมเจ้าอากาศดำเกิง ที่กล่าวถึงความไม่ดีของผู้ชายที่มีเมียหลายคน วิचारณ์ผลกระทบเชิงลบว่าบุตรที่เกิดกับอนุภรรยา (เมียน้อย) ไม่ได้รับความเป็นธรรมอย่างเต็มที่

เมื่อมาถึงสมัยรัชกาลที่ 6 จะเห็นได้จากพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 6 เรื่องการคำหญิงสาวมีใจความว่า “ข้าพเจ้าเชื่อว่าไม่ผิดที่จะกล่าวว่าการมีเมียน้อยเป็นประเพณีโบราณ ซึ่งคนไทยหนุ่มๆ สมัยใหม่ไม่ชอบเลย เพราะว่าเป็นประเพณีมีเมียหลายคน ซึ่งหนุ่มๆ ผู้ได้รับการศึกษามาแล้วอย่างฝรั่งร้องไห้เลิก พวกหนุ่มๆ เหล่านี้ได้รับแบบใหม่คือ ‘เมียลับ’ ซึ่งเขาเห็นสมควรแก่ ‘ศิริไลซ์’ สมัยใหม่ซึ่งมีเมียออกหน้าแต่คนเดียวอย่างฝรั่ง” ความเปลี่ยนแปลงแนวคิดในสมัยรัชกาลที่ 6 นี้ เห็นได้จากการผลักดันให้เปลี่ยนแปลงกฎหมายจากระบบหลายเมียมาเป็นผัวเดียวเมียเดียว ซึ่งเริ่มต้นเคลื่อนไหวในสมัยรัชกาลที่ 6 อันเป็นช่วงที่รัฐบาลปรับปรุงกฎหมายเพื่อยกเลิกสนธิสัญญาสิทธิสภาพนอกอาณาเขตเพื่อให้ได้เอกราชทางการศาล

ในยุคนี้เป็นยุคล่าอาณานิคมประเทศเพื่อนบ้านล้วนตกเป็นของชาติตะวันตกทั้งนั้น ไม่ว่าจะพม่า มลายู กลายเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ หรือลาว กัมพูชา เวียดนาม กลายเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศส เหลือไทยที่ไม่ตกเป็นเมืองขึ้นของใคร แต่ในความเป็นจริงแล้วเรดาคอยอยู่ในภาวะที่เรียกว่า “กึ่งอาณานิคม” ก็ว่าได้ เพราะตั้งแต่เราเริ่มทำสัญญากับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 สยามก็ไม่มีเสรีภาพเต็มที่ในดินแดนของเราเองอีกต่อไป เพราะเราต้องเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขตให้กับอังกฤษ ที่ทำให้คนในปกครองของอังกฤษไม่ต้องขึ้นศาลหรืออยู่ภายใต้กฎหมายไทย แม้จะทำการผิดกฎหมายของไทยในพื้นที่ของไทยก็ตาม และยังรวมถึงการต้องยกเลิกท้องพระคลังที่เคยควบคุมสินค้าเข้าออกได้ตามใจสยาม ให้กลายเป็นเปิดเสรีการค้า หรืออย่างน้อยก็ค้าขายได้ตามอำเภอใจของชาติตะวันตก เรื่องภาษีก็ไม่สามารถกำหนดเองได้แม้จะค้าขายในประเทศตัวเอง ก็ถูกอังกฤษ ฝรั่งเศส โปรตุเกส หรือชาติตะวันตกอื่นๆ เป็นผู้กำหนดระดับภาษีเอง แม้จะไม่เป็นเมืองขึ้นของชาติไหน แต่เราก็กักอยู่ในภาวะกึ่งอาณานิคมอย่างกลืนไม่เข้าคายไม่ออก โดยการจะบอกเลิกสัญญาการค้าที่ไม่เป็นธรรมนี้ บรรดาชาติตะวันตกอาณานิคมบอกว่ายามต้องพัฒนากฎหมายให้เท่าเทียมกับตนเสียก่อน ถึงจะยอมรับในความ “ศิริไลซ์” หรือความเจริญที่ทัดเทียมกัน ในตอนนั้นบรรดาชนชั้นนำของสยามก็พากันประชุมร่วมกันตีความว่า อะไรบางของชาติตะวันตกก็คือความ “ศิริไลซ์” เพื่อจะปรับปรุงให้ตัวเองทัดเทียมกับเขา และหนึ่งในนั้นก็คือเรื่อง “ผัวเดียวเมียเดียว” ตามความคิดแบบคริสตจักร เพราะอย่างที่บอกไว้แต่ไหนแต่ไรมาสยามหรือชาติไทยนั้นยึดถือหลักการ “ผัวเดียวหลายเมีย” มายาวนาน และเป็นที่ยอมรับว่าไม่ได้ขัดกับหลักพุทธศาสนาที่เป็นหลักของสยามแต่อย่างไร ถ้าวินิจฉัยย้อนกลับไปดูบรรดาพาวดของกษัตริย์ไทยแต่โบราณจนถึงเมื่อไม่นานมานี้จะพบว่า ไม่เคยมีภาพคู่ภรรยาขึ้นหรือพระมหาลองค์เดียวเลย เพราะแต่เดิมกษัตริย์นั้นต้องมีเมียหรือพระสนมจำนวนมาก เพราะพระสนมก็คือนารีรับใช้ หรือนางแก้ว เป็น 1 ในรับใช้ 7 ประการที่บอกว่ากษัตริย์พระองค์ไหนมีบุญญาธิการถึงที่จะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิราชได้ เช่นเดียวกับพวกขุนนางก็มักมีเมียน้อยระดับบารมี การที่สยามหรือคนไทยแต่เดิมนั้นยึดถือเรื่อง “ผัวเดียวหลายเมีย” ไม่ใช่เพราะแค่เรื่องกามารมณ์ หรือความสุขทางเพศเท่านั้น แต่ยังมีหมายถึงการรับลูกสาวของชาวบ้านที่มาฝากให้ช่วยเหลือจู้ ไม่ใช้การมีเมียมากแบบ “ฮาเร็ม” ของชาติตะวันตกอื่น แต่เป็นไปเพื่อการดูแลให้ทั่วถึงซึ่งมากกว่า ส่วนจะเป็นเมียมากเมียน้อย เมียปีละกี่วันนั้นก็ไม่ว่าจู้ได้ เพราะในหนังสือไม่ได้บอกไว้ขนาดนั้นพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 6 แม้ในทางส่วนพระองค์จะเคยมีพระราชนิพนธ์ผัวเดียวเมียเดียว แต่ก็ทรงปกป้องผัวเดียวหลายเมียด้วยเหตุผลว่า พุทธศาสนาไม่ห้ามการมีหลายเมีย ต่างจากคริสต์ศาสนาที่ห้ามไว้ หากยอมรับผัวเดียวเมียเดียวก็เท่ากับยอมรับว่าภูมิธรรมของพุทธศาสดาดีกว่าคริสต์ศาสนา ผัวเดียวหลายเมียเลยถูกสงวนไว้ตลอดสมัยบูรณาญาสิทธิราชย์ แต่รัชกาลที่ 6 ก็เขียนบทความสอนถึงประชดให้กับพวกชนชั้นนำ หรือข้าราชการชั้นสูงในตอนนั้นที่ยังคงยึดหลัก “ผัวเดียวหลายเมีย” อยู่ในทำนองว่า ให้บรรดาพวกผู้ดีทั้งหลายออกไปดูตามบ้านนอกชนบทบ้างว่า ที่นั่นครอบครัวส่วนใหญ่ก็เป็นคู่ผัวตัวเมีย และครอบครัวเหล่านั้นก็ดูอยู่ดีมีสุข ผู้หญิงผู้ชายมีความเท่าเทียมกัน ไม่มีใครตั้งตัวเป็นนายใคร แถมยังประชดถึงขั้นบอกว่าแท้จริงแล้วคนบ้านนอกหรือชายไทยในชนบทนั้นแหละที่มีความ “ศิริไลซ์” มากกว่าคนในกรุงด้วยซ้ำ ทั้งหมดนี้จะเห็นว่า รัชกาลที่ 6 แม้จะทรงสนับสนุนกฎหมายในเรื่องผัวเดียวหลายเมีย แต่ก็เป็นไปเพื่อการเปลี่ยนผ่านที่ไม่ทำให้สังคมในตอนนั้นวุ่นวาย เพราะถ้าเปลี่ยนมาใช้หลักกฎหมายผัวเดียวเมียเดียวทันที จะทำให้บรรดาเมียน้อยนับร้อยในหลายครอบครัว กลายเป็นแม่ยายหรือถูกทอดทิ้งเพราะผิดกฎหมายการมีมากเมีย และยังจะมีบรรดาลูกเมียน้อยอีกนับร้อยๆ ที่ต้องกำพร้าเป็นปัญหาหนักหนาที่จะตามมาอีก

อย่างไรก็ตาม รัชกาลที่ 6 ไม่ทรงเห็นด้วยกับความเห็นของกรมหมื่นฯ พระราชดำริของพระองค์ต่อเรื่องนี้คือ ถ้าออกกฎหมายแล้วปฏิบัติไม่ได้จะเป็นการลบลูกกฎหมาย และเหตุผลอื่นในอีกหลายกรณี ทั้งแง่ศาสนาที่แตกต่างกัน ประเพณีของยุโรป และเรื่องมุมมองทางชนชั้น เมื่อพระมหากษัตริย์ไม่ทรงเห็นด้วยทำให้การถกเถียงเรื่องนี้ยุติลง จนกระทั่งมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้นำร่างกฎหมายให้คณะกรรมการกลับมาพิจารณาต่อ ท้ายที่สุดพระราชบัญญัติจดทะเบียนครอบครัวประกาศใช้ กำหนดให้ชายอาจมีภรรยาได้หลายคนตามมติส่วนใหญ่

ในสมัยรัชกาลที่ 7 การอภิเษกสมรสของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี นอกจากจะเป็นการอภิเษกสมรสตามกฎหมายแต่เพียงอย่างเดียวแล้ว ทั้งสองพระองค์ยังทรงจดทะเบียนแต่งงานด้วยกัน ถือว่าเป็นการเริ่มธรรมเนียมปฏิบัติของการครองชีวิตคู่แบบที่ไม่เคยปรากฏในสังคมไทยมาก่อน มีการตรากฎหมายสำคัญฉบับหนึ่งเรียกว่า “พระราชบัญญัติแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมายลักษณะผัวเมีย พุทธศักราช 2473” สาระสำคัญของกฎหมายฉบับดังกล่าว คือ เป็นกฎหมายฉบับแรกที่รับรองสถานะหญิงที่เป็นภรรยาด้วยทะเบียนสมรสและการหย่า ทว่าการเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงค่านิยมดั้งเดิมที่ยอมรับให้ชายมีภรรยาได้หลายคนมาเป็นสังคมผัวเดียวเมียเดียวมิใช่เรื่องง่าย ทรงใช้วิธีการละมุนละม่อมด้วยการตราพระราชบัญญัตินี้ไว้ตั้งแต่ พุทธศักราช 2473 แต่ให้มีผลบังคับใช้ในวันที่ 1 เมษายน พุทธศักราช 2475 หรืออีก 2 ปีต่อมา พระราชบัญญัติฉบับนี้ระบุให้มีการจดทะเบียนสมรส จดทะเบียนหย่าและจดทะเบียนรับรองบุตร เพื่อทดแทนธรรมเนียมดั้งเดิมเป็นครั้งแรกในสังคมไทย หลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 รัฐบาลของคณะราษฎร ได้นำสาระสำคัญของพระราชบัญญัติฉบับนี้มารวมไว้ในประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์บรรพที่ 5 ว่าด้วยเรื่องครอบครัว ประกาศเมื่อวันที่ 20 ตุลาคม พุทธศักราช 2478 กฎหมายครอบครัวสมัยใหม่ที่ยึดหลัก “ผัวเดียวเมียเดียว” นั้นกว่าจะถูกผ่านออกมาก็ช่วงทศวรรษที่ 2480 เข้าไปแล้ว เป็นการต่อสู้ที่ยาวนานถ้าจากตอนเริ่มต้นประเด็นนี้ในช่วงทศวรรษ 2410 รวมๆแล้วประมาณ 70 ปี ส่วนหนึ่งของหลักการผัวเดียวเมียเดียวก็คือการยืนยันความเป็นสมัยใหม่ของสยาม ซึ่งจะสอดคล้องกับหลักเสมอภาคในรัฐธรรมนูญที่ให้อาชีพสิทธิเลือกตั้งโดยเท่าเทียมกัน เท่ากับว่าจะทำให้สยามนั้นคึกคักกว่าชาติตะวันตกด้วยซ้ำ เพราะหลายประเทศที่ถือหลักผัวเดียวเมียเดียวนั้นผู้หญิงยังไม่มีสิทธิเลือกตั้งเลย จากฝ่ายที่ผลักดันให้ผัวเดียวเมียเดียวถูกบังคับใช้ในกฎหมาย อีกส่วนหนึ่งของการประกาศใช้กฎหมายเรื่อง ผัวเดียวเมียเดียว ก็คือ เพื่อให้สยามในเวลานั้นได้มีเอกราชในทางศาล เพื่อให้ชาติอาณานิคมยอมรับความ “ศิวิไลซ์” แบบเดียวกับชาติตะวันตกที่ยึดหลักเรื่องผัวเดียวเมียเดียว ว่าสยามกับตะวันตกนั้นเท่าเทียมกัน และจะได้เป็นการยกเลิก “สิทธิอนุสภภาพ” ของชาติตะวันตกทั้งหลายที่อ้างว่ากฎหมายสยามนั้นยังไม่ศิวิไลซ์เท่ากัน

5. สถาบันครอบครัวคนไทยสมัยจอมพล ป.พิบูลสงคราม

หลังระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่ยืนยันให้คงหลัก “ผัวเดียวหลายเมีย” ไว้ได้ล่มสลายลง สภาผู้แทนราษฎรภายใต้ระบอบรัฐธรรมนูญก็ได้ลงมติด้วยคะแนนเสียงข้างมาก 27 ในต้น พ.ศ. 2427 ให้ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 5 ครอบครัว ถือหลัก “ผัวเดียวเมียเดียว” กระนั้นการสถาปนาหลักดังกล่าว ขึ้นมาก็ไม่ได้ยุติเพียงที่กระบวนการทางกฎหมายเท่านั้น แต่ยังมีโครงการพัฒนาธรรมารองรับด้วย ในช่วงที่ จอมพล ป. พิบูลสงคราม ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีระหว่าง พ.ศ. 2481-83 ซึ่งโครงการรณรงค์ทางวัฒนธรรมภายใต้แนวคิด “การสร้างชาติ” ได้ถูกเริ่มขึ้นหลักการ “ผัวเดียวเมียเดียว” ก็ได้ถูกผนวกเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของโครงการด้วยในฐานะที่เป็นอุดมคติครอบครัวเป้าหมายของโครงการรณรงค์ทางวัฒนธรรมก็คือ การผดุงเอกราชของประเทศเอาไว้และนำพาชาติใหม่ ที่เพิ่งผ่านพ้นภาวะกึ่งอาณานิคมให้ก้าวไปสู่ความเป็นอารยะ ทั้งนี้ จอมพล ป. มองว่าการมีวัฒนธรรมที่ดีเป็นเครื่องมือที่ทำให้ประเทศไทยรักษาเอกราชไว้ได้มาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่างจากประเทศอื่นๆ ในเอเชีย และจะช่วยให้ชาติไทยยิ่งใหญ่ขึ้นไปอีก การรณรงค์วัฒนธรรมจะเข้มข้นขึ้นอีกหลังประเทศไทยเข้าร่วมสงครามมหาเอเชียบูรพาในฝ่ายญี่ปุ่นและต้องเผชิญกับเป้าหมายของญี่ปุ่นที่ต้องการเป็นผู้นำทางวัฒนธรรมแห่งเอเชีย รัฐบาลจอมพล ป. จึงกระชับอำนาจการจัดการวัฒนธรรมด้วยการตั้งสภาวัฒนธรรมแห่งชาติขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2485 พร้อมกันนั้นก็ได้ออกโครงการเผยแพร่วัฒนธรรมของญี่ปุ่นไว้ ไพโรจน์ ชัยนาม อธิบดีกรมโฆษณาการแถลงถึงเหตุผลในการตั้งสภาดังกล่าวว่าจะทำให้ประเทศไทย “ดำเนินการในเรื่องวัฒนธรรมของตนอย่างเต็มที่ เพราะการสูญเสียวัฒนธรรมก็ไม่ผิดอะไรกับการสูญเสียเอกราช” “วัฒนธรรม” จึงมีความหมายในฐานะ “จิตใจ” ของความเป็นชาติและเป็นเครื่องประกันหรือรักษาเอกราชกับความเป็นชาติไว้ ดังเห็นได้จากกลุ่มจอมพล ป. ซึ่งมีจิตใจต้องการสืบทอดภารกิจการปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475 ได้มุ่งสร้างความสมบูรณ์พูนสุขและความก้าวหน้าที่ดีเทียบเท่ากับอารยประเทศโดยเน้นหนักที่วัฒนธรรม และโดยเหตุที่รัฐ สมัยใหม่พิจารณาว่าครอบครัวเป็นสมมูลฐานของชาติจึงมีการกำหนดวัฒนธรรมครอบครัวบนพื้นฐานอุดมคติ “ผัวเดียว เมียเดียว” ขึ้นมาสำหรับให้ครอบครัวรับเอาไปปฏิบัติ

การประดิษฐ์สร้างพิธีสมรสเพื่อรองรับการรณรงค์วัฒนธรรม “ผัวเดียวเมียเดียว” พิธีสมรสจึงถูกประดิษฐ์ขึ้นตามสภาวัฒนธรรมแห่งชาติให้คำอธิบายต่อเรื่องนี้ในกรอบคิดการสร้างชาติว่า “การสมรสอันถูกต้องตามกฎหมายและประเพณีนั้น

เป็นสิ่งสำคัญส่วนหนึ่งในการล้างชาติ” ดูเหมือนว่าพิธีสมรสที่ถูกสร้างขึ้นในทศวรรษ 2490 จะเป็นสิ่งประดิษฐ์ทางวัฒนธรรมที่ประสบความสำเร็จในแง่ที่ยังคงมีการปฏิบัติกันอยู่ในปัจจุบันอย่างแพร่หลายและแทบจะเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งที่ชาติ

ไม่ได้ของชีวิตในฐานะเป็นประกาศเริ่มต้นชีวิต สมรส แต่แน่นอน ไม่ได้อยู่ในกรอบการสร้างชาติอีกแล้ว ที่สำคัญมันคือพิธีกรรม เปลี่ยนผ่านจากภาวะก่อนผู้ใหญ่ หรือผู้ใหญ่ไปสู่ภาวะความเป็นผู้ใหญ่เต็มตัวขึ้นสอดคล้องกับที่กฎหมายสมัยใหม่ถือเอาว่าชายหญิงที่แต่งงานก่อนบรรลุนิติภาวะพ้นจากภาวะผู้เยาว์และบรรลุนิติภาวะต่างไปจากสังคมก่อนสมัยใหม่ พิธีกรรมแต่งงานไม่ได้เป็นสิ่งที่คนทั่วไปปฏิบัติกัน กระทั่งในระยะต่อมา พิธีกรรมนี้ก็ยังไม่ได้ปฏิบัติกันอย่างกว้างขวาง ดังที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชี้เอาไว้ว่า “พวก หมุ่มๆ” ในรัชสมัยของพระองค์ไม่นิยมที่จะแต่งงานตามพิธีไทยโบราณ

ในสมัยก่อนนั้นคนไทยหรือชาวสยาม การแต่งงานนั้นไม่ได้มีพิธี เป็นเพียงแค่มายู่กินด้วยกันและเป็นที่ยอมรับของครอบครัวและชาวบ้าน พิธีการแต่งงานเพิ่งมาถูกกำหนดขึ้นในช่วงสร้างชาติในยุค จอมพล ป. หรือหลังการปฏิวัติเปลี่ยนระบบการปกครอง โดยมีการเอาพระพุทธรูปมาใช้ในพิธี และให้ทำพิธีในวัด ส่วนหนึ่งคล้ายกับการประกอบพิธีแต่งงานของชาวคริสต์ ทั้งหมดนี้เพื่อให้วัฒนธรรมสยามนั้นดูทัดเทียมเท่ากับชาติตะวันตกในเวลานั้น เขามีวิเศษศาสนาของเขา เรามีพิธีศาสนาของเรา แล้วที่ชุดแต่งงานต้องเป็นสีขาวนั้นเพราะแต่เดิมคือชุดประกอบพิธีทางศาสนาคริสต์ แต่คนไทยเอามาใช้เพราะต้องการให้ชาติตะวันตกยอมรับว่าตัวเองเป็นชาติที่ศิวิไลซ์เหมือนกัน แต่ไม่ได้เกี่ยวอะไรกับศาสนาพุทธของไทยหรือคริสต์ของฝรั่งเลย

แต่เดิมการแต่งงานต้องได้รับการยอมรับจากครอบครัวก่อน แต่เมื่อสยามปฏิวัติพาตัวเองเข้าสู่สมัยใหม่ ในช่วง จอมพล ป. นั้นการจดทะเบียนถูกทำโดยเจ้าหน้าที่ราชการ กลายเป็นเรื่องของทางกฎหมายหรือรัฐที่จะเข้ามาดูแล เป็นการริดรอนสิทธิของพ่อแม่ครอบครัวออกจากการแต่งงานไป ให้กลายเป็นเรื่องของรัฐแทน ไม่ใช่เพื่อให้หนุ่มสาวได้มีเสรีภาพในการเลือกคู่เองอย่างที่คิดกัน แต่เพื่อให้ประชาชนหนุ่มสาวแต่งงานกันได้อย่างถูกต้องง่ายขึ้นด้วยกฎหมายที่รองรับและทั้งหมดคือเพื่อเร่งสร้างครอบครัว เพื่อเพิ่มประชากรให้กับชาติตามนโยบายในตอนนั้นนั่นเอง

นอกจากพิธีสมรสจะเป็นไปเพื่อโครงการสร้างชาติแล้ว การจดทะเบียนสมรสยังเป็นกลไกตาม ป.พ.พ. บรรพ 5 เรื่องครอบครัว ที่ให้อำนาจกับรัฐสมัยใหม่เข้าไปแทรกแซงหรือแทนที่อำนาจสิทธิของพ่อแม่ในการจัดการแต่งงาน ครอบครัวก่อนสมัยใหม่คือพระโอรสลักษณะผู้เยาว์ที่พ่อแม่มีหน้าที่ “ประกอบสามีภรรยา” ให้ลูกในฐานะที่เป็นผู้มีอิสรภาพหรือเป็นใหญ่เหนือลูก สำหรับลูกชาย จะมีเสรีภาพในการแต่งงานมากกว่าลูกสาว ลูกสาวไม่ว่าจะอายุเท่าใดไม่อาจแต่งงานได้โดยปราศจากความยินยอมของพ่อแม่ แต่ในทางกลับกันพ่อแม่ก็ไม่มีอำนาจบังคับให้ลูกสาวแต่งงานกับชายที่เธอไม่สมัครใจ ในปลายทศวรรษ 2500 การแต่งงานของลูกก็ยังอยู่ในอำนาจของพ่อแม่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงออกประกาศให้พ่อแม่ที่ถือศักดินา 400 ขึ้นไป มีอำนาจเหนือการแต่งงานของลูกสาว แต่กระนั้นก็มีความเปลี่ยนแปลงบ้าง ทรงผ่อนคลายเป็นผู้หญิงในครอบครัวสามัญชนมีเสรีภาพในการเลือกคู่ครองได้ การจดทะเบียนสมรสจึงทำให้รัฐบาลเป็นผู้ชี้ขาดความชอบธรรมของการแต่งงานแทนพ่อแม่ในกรอบของกฎหมายผู้คนจึงมีเสรีภาพในการเลือกคู่มากขึ้น เพราะสามารถเข้าสู่สถาบันการสมรสได้โดยไม่ต้องผ่านพ่อแม่อีกต่อไป อำนาจสิทธิของพ่อแม่ถูกลดทอนลงไป รัฐเข้ามาเป็นผู้ชี้แนะในเรื่องการแต่งงานแทนว่าควรเลือกคู่ครองที่สามารถ “บำเพ็ญประโยชน์ในการสร้างชาติ ในอันที่จะเพิ่มพลเมือง ที่มีลักษณะและคุณภาพดี” และ “ไม่เป็นคนไข้โรคหรือตำราวมในทางสติปัญญา

อย่างไรก็ดี รัฐบาลเองก็มีทำที่ระแวงระวังและดูจะไม่ปรารถนาที่จะแทรกแซงอำนาจสิทธิของพ่อแม่ ดังที่กระทรวงมหาดไทยได้ออกคำชี้แจงมาตั้งแต่ พ.ศ. 2478 ว่า “การจดทะเบียนสมรสตามกฎหมายนี้หาได้เปลี่ยนแปลงจารีตประเพณีในการสมรสอย่างใดไม่” เพียงแต่การสมรสจะ “สมบูรณ์ตามกฎหมายก็ต่อเมื่อได้จดทะเบียนสมรสแล้ว หรือเมื่อจัดพิธีสมรสแล้ว” องค์การส่งเสริมการสมรสก็วางระเบียบการว่าชายและหญิงที่ประสงค์จะเข้าพิธีต้องให้ผู้ปกครองแต่ละฝ่ายตกลงยินยอมที่จะให้ทำการสมรสซึ่งกันและกันแล้ว ทั้งนี้ เพราะคำนึงว่าความเป็นปึกแผ่นของครอบครัวก็คือความเข้มแข็งของชาตินั่นเอง ทั้งหมดนี้คือเรื่องราวของการเปลี่ยนแปลงจาก “ผู้เดียวหลายเมีย” ที่ไม่ขัดต่อหลักพุทธศาสนาของสยามแต่โบราณกลายมาเป็น “ผู้เดียวเมียเดียว” จากแรงกดดันของชาติตะวันตกผู้ล่าอาณานิคม กลายเป็นการต่อสู้ระหว่างชนชั้นกลางกับชนชั้นนำในช่วงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง อย่างไรก็ตามในทางกฎหมายไทยจะเป็นว่า มีการเปิดช่องยอมรับผู้เดียวหลายเมียแบบลับๆ ด้วยการให้ยอมรับลูกนอกสมรสได้ทางกฎหมายเท่ากับว่าผู้เดียวหลายเมียจะยังคงไม่หมดไปจากสังคมไทยในเชิงลึก แต่ยังมีแบบลับๆ เท่านั้นเอง

สรุป

สังคมไทยสมัยก่อนก็ได้เป็นสังคมแบบผู้เดียวเมียเดียว แต่เป็นสังคมแบบผู้เดียวหลายเมีย เมื่อชาติตะวันตกเข้ามา ค่านิยมของการครองเรือนลักษณะผู้เดียวหลายเมียก็เริ่มสั่นคลอน ในสมัยอยุธยาเริ่มมีชาวชาติตะวันตกเข้ามาในไทย และได้เขียนบันทึกลักษณะการมีสามีภรรยาของคนไทย ได้แก่ ลาลูแบร์ และนิโกลาส์ แชรแวส ช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาล

ที่ 4 อิทธิพลจากมโนทัศน์ของตะวันตกจากมิชชันนารี เช่น หมอบริดเลย์ ซึ่งเข้ามาให้การศึกษาแก่เพศหญิงตามแบบตะวันตก ครั้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ทรงปฏิรูปการศึกษาตามแบบตะวันตก ได้มีการจัดส่งคนไปเรียนในตะวันตก เมื่อกลับมาพวกเขาเหล่านั้นก็เริ่มเป็นผู้นำแนวคิดสมัยใหม่ภายใต้แนวคิดแบบเสรีนิยมและแนวคิดการเมืองแบบประชาธิปไตยเข้ามาเผยแพร่ในไทย เมื่อมาถึงสมัยรัชกาลที่ 6 มีการผลักดันให้เปลี่ยนแปลงกฎหมายจากระบบหลายเมียมาเป็นผัวเดียวเมียเดียว อันเป็นช่วงที่รัฐบาลปรับปรุงกฎหมายเพื่อยกเลิกสนธิสัญญาสิทธิสภาพนอกอาณาเขตเพื่อให้ได้เอกราชทางการศาล และหนึ่งในนั้นก็คือเรื่อง การให้มี “ผัวเดียวเมียเดียว” ตามความคิดแบบคริสตจักร ในสมัยรัชกาลที่ 7 มีการตรากฎหมายสำคัญฉบับหนึ่งเรียกว่า “พระราชบัญญัติแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมายลักษณะผัวเมีย พุทธศักราช 2473” หลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 รัฐบาลของคณะราษฎร ได้นำสาระสำคัญของพระราชบัญญัติฉบับนี้มารวมไว้ในประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์บรรพที่ 5 วาดด้วยเรื่องครอบครัว ระบบผัวเดียวหลายเมียได้เริ่มล่มสลาย ในช่วงที่ จอมพล ป. พิบูลสงคราม ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี โครงการรณรงค์ทางวัฒนธรรมภายใต้แนวคิด “การสร้างชาติ” ได้ถูกริเริ่มขึ้นหลักการ “ผัวเดียวเมียเดียว” ก็ได้ถูกผนวกเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของโครงการด้วยในฐานะที่เป็นอุดมคติครอบครัว เป้าหมายของโครงการรณรงค์ทางวัฒนธรรมก็คือ การผดุงเอกราชของประเทศเอาไว้และนำพาชาติใหม่ ที่เพิ่งผ่านพ้นภาวะกึ่งอาณานิคมให้ก้าวไปสู่ความเป็นอารยะ

อ้างอิง

- จักรพันธ์ วิลาสินีกุล, "ผู้หญิงในจิตรกรรมฝาผนังไทย," แปลจาก Alec Gordon, "Women in Thai Society as Depicted in Mural Painting", Traditional Thai Arts in Contemporary Perspective (Bangkok: White Lotus, 1998), 185-191. <http://www.thaicritic.com/?p=132> (สืบค้นเมื่อวันที่ 13 มิถุนายน 2563).
- ชานันท์ ยอดหงษ์. "นายใน" สมัยรัชกาลที่ 6. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สมิไล, 2558.
- แซรวาส, นิโกลาส์. ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2550.
- ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. "ระบบผัวเดียวหลายเมียในสังคมไทย". วารสารในศิลปวัฒนธรรม 6, ฉ.5 (มีนาคม, 2528): 31-33.
- ธนาภิต ทรัพย์กระจ่างและคณะ. ประวัติศาสตร์ประเทศไทย. กรุงเทพฯ: ปิรามิต, 2550.
- "ธรรมเนียมการครองเรือนของมนุษย์แบบดั้งเดิม" <https://thepeople.co/polyandrychive.library.tu.ac.th> (สืบค้นเมื่อวันที่ 13 มิถุนายน 2563).
- บริดเลย์, แดน บีช. หนังสืออักษรภิกษานศรับท์. พระนคร: คุรุสภา, 2514.
- ปิยะนารถ อังควาณิกุล. "ความคิดกับการกำหนดสถานภาพสตรี". วารสารสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ 18, ฉ.21 (มกราคม-ธันวาคม, 2558): 54-56.
- ปรีดี หงษ์สตัน, "ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์กับความแตกต่างทางวัฒนธรรมในช่วงเปลี่ยนผ่าน ทศวรรษที่ 2440-2450" <https://www.academia.edu/32496718> (สืบค้นเมื่อวันที่ 13 มิถุนายน 2563).
- พระยาอรรถการีย์นิพนธ์, อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาอรรถการีย์นิพนธ์ (สิทธิ จุณณานนท์) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์วัดเทพศิรินทราวาส. 17 กรกฎาคม 2521, บทที่ 10 หน้า 51-54.
- โรม บุนนาค, "รัฐบาลห่วงใยประชาชน กลัวเดือดร้อนต่อการสืบพันธุ์", <http://www.mgronline.com> (สืบค้นเมื่อวันที่ 13 มิถุนายน 2563).
- ว.วินิจฉัยกุล. รัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บำรุงสาสน์, 2539.
- ส.พลายน้อย. พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2542.